

UNIVERZALITA A JEDINEČNOSŤ DISKURZU

MIROSLAV POPPER, Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava

POPPER, M.: *Universality and Uniqueness of Discourse*
FILOZOFIA 51, 1996, No. 12, p. 830

The polemic between classical cognitive science and postmodernism with regard to domain of discourse is in the focus of this paper. Some basic characteristics of the two approaches are outlined. Their origin and objectives, presuppositions, consequences in human sciences as well as in administration of society are discussed. In conclusion neither universality nor uniqueness of discourse but the complementarity of the two is stressed.

Cieľom tohto príspevku je pouvažovať o téme, ktorá je v súčasnosti explicitne alebo implicitne v centre pozornosti viacerých vedných disciplín. Ide o otázku, či existuje nejaké univerzálne použitie pravidiel na vedenie diskurzu, na základe ktorých možno dospieť k univerzálnym významom komunikovaného, alebo je každý diskurz jedinečný; jedinečný v tom zmysle, že sa nedá vopred určiť, akými pravidlami sa bude riadiť, ani vylúčiť, či pri ňom nevzniknú nové pravidlá. V súčasnosti sa rozvíjajú dve radikálne odlišné línie zmocňovania sa tejto problematiky.

Prvou je klasická kognitívna veda. Mám na mysli predovšetkým tú jej časť, ktorá dostala najsilnejší impulz od umelej inteligencie vychádzajúcej zo symbolovej reprezentácie sveta. Vytvára algoritmy na používanie jazyka v špecifických (diskurzívnych) oblastiach bez ohľadu na konkrétne komunikujúce subjekty a ich účinnosť sa snaží extrapolovať na ľudskú komunikáciu ako takú. Analyzuje špecifickosť diskurzov zameraných na riešenie konkrétnych problémov spoločenskej praxe či celých problémových oblastí, pričom aspiruje na vytvorenie univerzálnych pravidiel použiteľných pri akomkoľvek diskurze. No nielen z hľadiska tém, ale aj z hľadiska používateľov jazyka. Pod „diskurzom“ vo všeobecnosti rozumie komunikovanie sémantických reprezentácií o „globálnej“ štruktúre poznatkov pomocou explicitných významov zakódovaných vo vetách. Aby im adresát porozumel, musí vyextrahovať tieto významy a vytvoriť z nich požadovanú reprezentáciu štruktúry poznatkov (podrobnejšie pozri [1]).

Druhú líniu predstavuje to, čo sa dnes všeobecne označuje ako postmodernizmus. Vychádza z neskorého Wittgensteina, ktorý zásadne odmieta myšlienku pravidiel univerzálne použiteľných na ľubovoľný diskurz. Namiesto toho zdôrazňuje rozmanitosť jazykových hier s ich vlastnými pravidlami, umožňujúcimi používať komunikačné prostriedky (symboly, znaky) rôznorodým spôsobom a neobmedzene. Tento smer analyzuje predovšetkým špecifické (v terminológii Harrého a Gilletta) lokálne normatívne kritériá správnosti a nesprávosti použitia symbolov a tieto ďalej nezovšeobecňuje. Ak tu vôbec možno hovoriť o univerzalite, potom je to univerzalita obmedzená len na určité socio-kultúrne prostredia. Nepostupuje sa tu zdola nahor, od špecifickosti k všeobecnosti, ale v opačnom smere, od špecifickosti k jedinečnosti. Samotný pojem „diskurz“ sa tu chápe diametrálne

odlišne od kognitívnej vedy. Pripisuje sa mu úloha sociálneho konštruovania mysle, pretože tvaruje spôsoby, akými o svete rozmyšľáme [2].

Ak porovnávame spomenuté prístupy, mali by sme v prvom rade objasniť **príčiny** vedúce k obom myšlienkovým líniam a **ciele**, ktoré sledujú.

Klasická kognitívna veda vyrastala v duchu karteziánskej tradície, ktorú obohatila o nový, revolučný metodologický nástroj – počítače. Ba zdalo sa, že tieto technické zariadenia dokážu prekonať základný karteziánsky dualizmus medzi mysľou a telom, a to za cenu redukcie biologických a sociálnych fenoménov na rýdzo fyzikálne zákonitosti (týkajúce sa rovnako živej i neživej prírody). Stačilo, aby sa navonok skrytá povaha mysle nahradila algoritmami, a tak sa raz a navždy odstránili všetky druhy špekulácií o „tajomstve“ mentálneho. Pokiaľ ide o počítače, nie je nič prekvapujúce na tom, ak sa hľadajú ich čo najširšie aplikácie a pre ne čo najuniverzálnejšie základné pravidlá diskurzu, doplnené o potrebné špecifiká diktované praxou. Samotná univerzálna povaha technických zariadení to nielen umožňuje, ale je na to priam stavaná.

Iná situácia je, ak sú alfou a omegou našich skúmaní sociálne vzťahy a ich zákonitosti, na ktoré sa zamerala druhá línia. Mnohorakosť kontextov týchto sociálnych vzťahov, napomáhajúca ľuďom orientovať sa vo vzájomných vzťahoch a spoluvytvárať jedinečné diskurzy, naopak spôsobuje predikacným algoritmickým modelom nemalé problémy. Cieľom tohto prístupu teda nie je hľadať jazykové invarianty reprezentujúce „objektívnu“ realitu, ale skúmať rôzne kultúry (či subkultúry), ich špecifické regulatívne a normatívne mechanizmy, vytvárajúce diskurzívne možnosti a ohraničenia, ako aj spôsoby, akými sa ľudia proti ich nátlaku búria [3]. A v neposlednom rade sa tento prístup zameriava na účely prevládajúcich diskurzov.

Ďalšou oblasťou, pri ktorej sa musíme pristaviť, sú nevyhnutné **predpoklady**, z ktorých spomenuté línie (chtiac nechtiac) vychádzajú.

Jednotlivé druhy (diskurzívnych) algoritmov používaných v kognitívnej vede vychádzajú (explicitne alebo implicitne) z jedného z týchto dvoch základných predpokladov ([4]; [5]): buď sú algoritmické procesy s určitými mentálnymi obsahmi vrodené a prebiehajú na úrovni nevedomia, alebo sú apriórne získané. Kým Chomského generatívna gramatika [6] a Fodorov jazyk myšlienok [7] vychádza z prvého predpokladu, scenáre Schanka a Abelsona [8], ako aj Minského rámce [9] či poznatkové stopy [10] nemajú explicitne formulovaný svoj prvotný pôvod.

Naproti tomu postmodernizmus zdôrazňuje práve primárnu úlohu skúseností a zážitkov pri osvojovaní a spoluvytváraní jednotlivých diskurzov. Jazyk sám je svojbytnou formou skúsenosti. Chápe sa ako nástroj, s ktorým sa človek postupne oboznamuje v aktívnych (jazykových aj nejazykových) činnostiach a zároveň sa ho učí prispôbovať a používať pre vlastné účely.¹

Jazyk neodráža vonkajšiu realitu, ale ju spoluvytvára. Nie je teda len jej médiom, ale aj (a predovšetkým) jej tvorcom. V jazyku a diskurzoch sú obsiahnuté kategórie a normy konkrétnej kultúry a jej celková predstava sveta. Jazyk je samotným videním sveta.

¹ Derrida [11] v tejto súvislosti rozoberá pojem Léviho-Straussa „kutilstvo.“

Tieto predpoklady majú samozrejme svoje **dôsledky**, a to v rovine vied o človeku i z hľadiska širších spoločensko-politických dimenzií. Prejdime najprv k tým prvým, kde sa zameriam najmä na oblasť psychológie.

Zdá sa, že z pohľadu kognitívnej vedy (kognitívnej psychológie) sa diskurz chápe ako diskusia riadená univerzálne používanými pravidlami, na základe ktorých dospejú ľubovoľní komunikujúci k veľmi podobnému (blízkeму) obrazu o prebiehajúcej téme, t.j. k jej podobnej (blízkej) reprezentácii.

Postmodernistický prístup (na mysl tu mám predovšetkým diskurzívnu psychológiu Harrého a Gilletta) k pojmu „diskurz“ je revolučný. Mení základnú predstavu o jedincovi, ktorý už nevystupuje ako individuálna bytosť nezávislá od ostatných, ale ako priesečník diskurzov. Tento pohľad prináša zásadné teoreticko-metodologické zmeny. Namiesto hľadania skrytých reprezentačných algoritmov sa priamo skúma používanie znakových systémov v komunikácii. Ustupuje sa od prevládajúcich univerzálnych kvantitatívnych metód používaných na testovanie a diagnostikovanie jedincov (najmä formami dotazníkov). A to preto, že nedostatočne zachytávajú skryté mechanizmy vedúce k určitej odpovedi a snažia sa z neutrálneho hľadiska posúdiť a hodnotiť „správnosť“, „múdrosť“ alebo „adekvátnosť“ odpovedí. Preto sa tieto metódy dopĺňajú kvalitatívnymi výskumami ľudského správania, postojov a hodnôt. Spomeňme napríklad hĺbkové interview a skupinové diskusie, ktoré odhaľujú, aké sociálne vplyvy, t.j. priamo alebo sprostredkovane prežité diskurzívne príbehy vedú k tej či onej odpovedi, postoju, správaniu. Ukazujú teda, v akých druhoch diskurzov sa človek tvaroval. Zároveň sa namiesto výhradného analyzovania situačných scenárov analyzujú scenáre emocionálnych stavov [12]. Emocionalita tak získava rovnaké postavenie ako racionalita.

Zamerajme sa aj na širšie dôsledky vyplývajúce z rozdielnych prístupov k povahe diskurzu, či už explicitne formulované, alebo z nich implicitne vyplývajúce. Dotýkajú sa riadenia spoločnosti, rôznych typov inštitúcií a v neposlednom rade aj výchovno-vzdelávacieho systému.

Predstava o univerzálnom diskurze je vodou na mlyn pre každý druh inštitúcie podieľajúcej sa na riadení spoločnosti. Na jej základe vyhlasuje vlastný diskurz za neoddeliteľnú súčasť všeobecne platného diskurzu a používa rôzne (priame či nepriame) mocenské mechanizmy na dosiahnutie jeho všeobecnej akceptovanosti. Pravdu, ktorú si osvojila, sa snaží vnútiť každému. Zdá sa, akoby tým bola zasiahnutá každá sociálna rola, v ktorej sa jedinec nachádza. Predtým, než do nej vstúpi, má, minimálne implicitne, predpísanú časť univerzálného diskurzu, v ktorom sa môže pohybovať. A to presne v zmysle počítačovej metafory. Musí teda ovládať isté penzum vedomostí a má predpísané pravidlá, ako ich môže používať. Využíva či zneužíva sa tu ten spôsob myslenia, ktorý charakterizuje F. Novosád [13] ako snahu „mať pod kontrolou“ všetky veličiny, ktoré pri vysvetľovaní skutočnosti berieme do úvahy. Tvorivé aktivity sú výnimočné. Jednotlivé návody na činnosť do seba zapadajú, takže, ako hovorí Foucault [3], napriek distribúcii mocenských mechanizmov na čoraz menšie časti sa tieto zjednocujú do všeobsiahleho celku. Je to celok, ktorý vytvára univerzálny diskurz, prechádzajúci všetkými kultúrami a prekračujúci hranice štátov.

Naproti tomu druhá línia, zdôrazňujúca pluralitu diskurzov, spoločnosť oslobodzuje a humanizuje ich zrovnoprávnením a akceptovaním inakosti. Umožňuje, aby si, slovami E. Gála a M. Marcelliho [14], rozličné kultúry a rozličné obdobia v dejinách určitej kultúry vytvárali vlastné koncepcie sveta. Pritom nemusí ísť o striktné odmietanie doterajšieho poznania, ale o možnosť vyjadriť sa k nemu a prípadne ho prehodnotiť alebo ho znovuoobjavovať. Ide o snahu aktívne sa na poznávaní sveta zúčastňovať namiesto neustáleho pasívneho prijímania hotových „právd“. Napríklad mnohé výchovno-vzdelávacie programy prebiehajúce v tomto duchu neposkytujú hotové návody na riešenie problémov ani potrebné širšie vedomosti, ale vytvárajú podmienky pre taký diskurz, v ktorom pri vzájomnej participácii zúčastnených postupne emergujú poznatky, pričom sa používajú, a zároveň aj aktívne vytvárajú rôzne pravidlá a odhaľujú mnohoraké a mnohovrstvové pohľady na danú problematiku. Prvoradou úlohou nie je stanoviť pravidlá diskurzu a vyhodnotiť, či sa úloha riešila na základe ich adekvátneho použitia, ale viesť zúčastnených do problému, sledovať diskurzívne spôsoby jeho uchopenia a na záver sa pokúsiť zosumari-zovať, čo priniesli, prípadne čo zostalo neuchopené.

Zhrňme teraz všetko, čo sme doteraz povedali – od základných charakteristík kognitívnej vedy a postmodernizmu, príčin vzniku týchto prístupov a sledovaných cieľov cez ich predpoklady až po ich implikácie v riadení a skúmaní spoločnosti z hľadiska našej témy. Možno si vôbec položiť otázku, či je každý diskurz jedinečný, alebo sa dajú diskurzy generalizovať? Dva spomenuté myšlienkové prúdy na ňu dávajú odpoveď z odlišných uhlov pohľadu.

Klasická kognitívna veda mapuje špecifické, spravidla praxou vynútené problémové oblasti a vyvíja algoritmy na ich úspešné (diskurzívne) riešenie. Tie považuje za univerzálne, čím mieni ich schopnosť vysporiadať sa s odchýlkami od očakávaných situácií, no len v takom rozsahu, v akom si dokáže vopred predstaviť výskyt a predpokladaný priebeh a zahrnúť ich do svojich scenárov či rámcov. Postmoderna používa tiež scenáre, ale úplne odlišného typu, totiž scenáre medziľudských vzťahov, na základe ktorých sa dá s určitou pravdepodobnosťou očakávať, ako sa ľudia budú správať v neznámych problémových oblastiach, ale nedá sa predikovať, ako „úspešne“ budú riešiť konkrétne problémy.

Obe línie teda vlastne vychádzajú zo špecifických situácií: prvá z tematicky problémových, druhá zo socio-kultúrnych. Kým prvá svoje špecifické diskurzy generalizuje, druhá ich ponecháva na jedinečné dotvorenie. Z pragmatického hľadiska reaguje každý z týchto smerov, a nie bez úspechu, na inú spoločenskú požiadavku, a to spôsobmi, ktoré naznačujú, že náš problém spočíva v nesprávne položenej dualistickej otázke. Diskurz nie je ani výlučne jedinečný, ani univerzálny. V rôznych diskurzoch môže prevládať jedna alebo druhá stránka, no nedajú sa od seba jednoznačne oddeliť.

LITERATÚRA

- [1] FREDERIKSERN, C. H. – DONIN, J.: Constructing Multiple Semantic Representations in Comprehending and Producing Discourse. In: Denhiere, G., Rossi, J.P. (red.): Text and Text Processing. Amsterdam, North-Holland 1991.
- [2] HARRÉ, R. – GILLET, T.: The Discursive Mind. London, Sage 1994.

- [3] FOUCAULT, M.: Prečo študovať moc: Otázka subjektu. In: Gál, E. – Marcelli, M. (zost.): *Za zrkadlom moderny*. Bratislava, Archa 1991, s. 42-52.
- [4] SEARLE, J. R.: *The Rediscovery of the Mind*. Cambridge Massachusetts, MIT Press 1994.
- [5] MARKOVÁ, I.: *Paradigms, Thought and Language*. Chichester, John Wiley & Sons 1982.
- [6] CHOMSKY, N.: *Syntaktické struktury*. Praha, Academia 1966.
- [7] FODOR, J. A.: *The Language of Thought*. Hassocks, England, Harvester Press Ltd. 1976.
- [8] SCHANK, R. C. – ABELSON, R. P.: *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*. (Kap. 1 – 3). In: Collins, A., Smith, E.E. (red.): *Readings in Cognitive Science: A Perspective from Psychology and Artificial Intelligence*. San Mateo, California, Morgan Kaufmann Publishers 1988, s. 190-223.
- [9] MINSKY, M.: *The Psychology of Computer Vision. A Framework for Representing Knowledge*. In: Collins, A. – Smith, E. E. (eds.): *Readings in Cognitive Science: A Perspective from Psychology and Artificial Intelligence*. San Mateo Calif., Morgan Kaufmann Publishers 1988, s. 156-189.
- [10] MINSKY, M.: *The Society of Mind*. New York, Simon & Schuster 1988.
- [11] DERRIDA, J.: *Texty k dekonstrukci*. Bratislava, Archa 1993.
- [12] GERGEN, K. J.: *Social Constructivism*. Referát prednesený v Kabinete výskumu sociálnej a biologickej komunikácie, 8. mája, 1996.
- [13] NOVOSÁD, F.: *Skúsenostné pozadie novovekej sociálnej filozofie*. In: *Filozofia*, roč. 49, č. 12, 1994, s. 755-765.
- [14] GÁL, E. – MARCELLI, M.: *Svet za zrkadlom*. In: Gál, E. – Marcelli, M. (zost.): *Za zrkadlom moderny*. Bratislava, Archa 1991, s. 7-26.

Mgr. Miroslav Popper, CSc.
 Kabinet výskumu sociálnej
 a biologickej komunikácie SAV
 Dúbravská cesta 9
 813 64 Bratislava
 SR